

IDA. Baskı

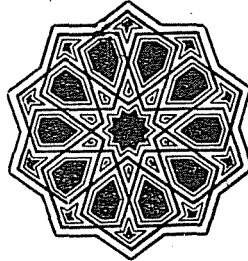
Yıl : 1969

Cilt : XVII

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

ANADOLU ÖRF VE ADETLERİNDE ESKİ KÜLTÜRLERİN İZLERİ¹

HİLMİ ZİYA ÜLKEN

Konumuza girmeden önce, makalenin adı üzerinde bir kaç hatırlatmada bulunmak isterim. "Payen dinlerin kalıntıları" denebilirdi, fakat "izleri" kelimesini tercih ettim. Çünkü birinci kelime gerek etnolojinin gerek sosyolojinin bugünkü durumunda savunulması güç olan evrimci (*évolutionniste*) teoriyi hatırlatıyor. Sosyologlar evrim yerine değişme kelimesini kullanıyorlar. Yayılma kelimesi de (*diffusion*) ondan daha talihli değildir. Unsurlarını başka kültürlere yayma gücünde olan hangi kültürdür? Her kültürün, başlıca göç eden kavimlere ait kültürlerin, büyük dinleri kabul etmiş ve aleme yaymış olsalar bile, kendi örf ve adetlerini onlara sokacak kadar orijinallikleri vardır. Bu iki teori bize soyutlama (*abstraction*) gibi görünüyor. Bir yandan tarihçi bir yandan etnolog, sosyal teşkilâtın dışına ait cihetini aydınlatıyorlar. Claude Lévi - Strauss bunlardan birincisinin yazılı vesikalar yüzünde kaldığı için tekci (*particulariste*), ötekinin universalist olduğu, dışına doğru derinleştiğini söyleyerek onları yaklaştırdı.² Zamanlaşlık ve ikizamanlılık metodlarına uymak suretiyle birbirini tamamlayan bu iki görüş Piaget tarafından sosyolojiye sokulmaya başlandı.³

Şüphe yok ki milletler az çok her yerde çeşitli tesirlerin terkiibinden doğmuşlardır. Meselâ Fransa'da sosyal birlikten mahrum parçalardan meydana gelmiş eski Gaule, César'dan sonra latincenin ortak dil olmasıyla birlik kazanmağa başladı. Frankların yerleşmesi, hristiyanlığa girişle kesin sınırlarını çizdi ve bu sınırlar devamlı savaşlarla gelişti. Türkiye'de de buna benzer bir tabakalaşma buluyoruz: A. Orta Asya'dan ve ülkenin eski kavimlerinden gelen payen inanç unsurları; B. Hristiyanlık ve mazdeizm gibi geçici tesir-

1 1970 Strasbourg Üniversitesi Türkoloji kongresinde okunmuş tebliğin türkçe çevirisidir

2 Claude Lévi - Strauss, *Anthropologie Structurale*, 1958, Plon; Aynı zat, *La Pensée Sauvage*, 1962, Plon

3 Jean Piaget, *Recherches Sociologiques*

ler; C. İslâm dininin bütün olarak kabulü; D. Modern milli bünyenin doğmaya başlaması bu tabakalaşmanın katlarıdır. Avrupa milletlerinden farklı olarak, iki üniversal din Anadolu türkleşmeden önce rakabet halinde idiler: İslâmiyet ve hirstiyanlık. İlkçağda Anadolu Ege ve İran kültürleri arasında yarış sahası idi. Fakat bütün rakip tesirler yerli kültürler tarafından özüm- senmişti. Rakiplik Ortaçağ'da Bizans'la Abbasiler, Osmanlı Devleti ile İran, Sünnilerle Şiy'iler arasında devam ediyordu. Hirstiyan ve müslüman dün- yaları arasındaki gerginlikten doğan toleranssızlığa rağmen, ayrıncinsten kül- türlerin birbirine karışması, yayılmakta olan dinlerin taasubunu hafifletiy- yordu. Şunu da katalım ki aynı gerginlik, Avrupada olduğu gibi Anadolu'da da o kadar çeşitli unsurların bütünleşmesinin başlıca saiki oldu.

Memleketin örf ve âdetleri incelenirken başlıca şu üç eski tesir üzerinde durmalıyız: 1) Altay kültürünün tesiri birinci derecede rol oynamıştır. 2) Onlarla karışan ve yerli olan payen ve hiris- tiyan tesirler.⁴ 3) Türkler müslüman olduktan sonra öncekilere göre gittikçe ağır basan Arap-fars tesiri ki, medrese ve sünnî tekkelerin bulunduğu şehir ve kasabalarda daha kuvvetlidir. Payen tesirler daha çok köylerde ve göçebeler arasında kalmıştır. Kökü Orta Asya olan örf ve âdetler yörüklerde, yarı göçebe veya kapalı köylerde bulunuyor. Buralarda Oğuzların (Oğuz Tôresinin) âdetler hukukuna veya 24 Oğuz boyu ve dal- larına ait köy ve yer adları (*toponymie*) yaşamaktadır⁵. Ardarda gelen türk-

4 Selçuklular kumandasında Oğuzların Anadoluya yerleşmesinden önce, Kuman, Petcheneg, Khazar, Bulgar türklere Balkanlardan geçerek Anadoluya gelmişlerdi. Bizansa ücretli asker olan bu türklere hirstiyan olmuş ve dillerini muhafaza etmişlerdir. (Steven Runciman, *The Crusades*, v. 1. s. 62 and 72-73, 173; Cami, *Osmanlı Ülkesinde Hirstiyan Türklere*, 1. bask. 1922, 2. bask. 1932)

5 Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda aşiretleri iskân teşebbüsü (1691-1696) bask. 1963 Bu yerleşme teşebbüsünden sonra bir çokları oldu. 19. yüzyıl sonunda Ahmet Vefik paşanın ki başlıcasıdır. (Ahmet Refik, *Anadoluda Türk Aşiretleri* 1930, Devlet Matb.) Ali Rıza, *Türkmen Oymakları*, 4 fasikül, 1933-1939, Ankara.- Hamit Zübeyr Koşay, *Identité et diversité entre les préhistoires anatoliennes et balkaniques*, 1962 (Les Actes du Colloque des civilisations balkaniques). H.Z. Koşay'a göre Anadolu'da Oğuz aslından gelen zengin şehir ve köy adları olmakla beraber, Etiler zamanından beri küçük farklarla devam eden şehir isimleri de vardır: Kovanova - Iconium - Konya; Kumuh - Kemah; Dolichenus - Dülük; Ankyri - Angora - Ankara (Engürü), v.b. Eymir mezarlığındaki Eymir damgası, Ali Rıza'ya göre, aynı addaki boyun ongun'larından biridir (Ali Rıza *zıkr. eser*, Fas. 3, 1933) Z. Gökalp, Orta Asya türk kabilelerinin ongunları ile Avustralya klanları arasında karşılaştırma yaptı ve onları aynı tipte saydı. (Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, 1923). Fakat bizce eski türk tarihinde totemcilik aramak zorlama bir teşebbüs gibi görünüyor. Göç türklere ait ilk türk dininde totemcilik izi yoktur. Yalnız Yer - Su'larda animizm ve natürizm görülmektedir. Ongunlar hayvanlara ait damgalardır. Çok eski bir devirde

men akınları her yerleşmenin arkasından yeni göçebeler getirdiği için, Orta Asya izleri daima yenileşmiş ve yerleşmeler son yüzyıllara kadar devam etmiştir.⁶ Oğuz Efsanesinin bir kısmını Dede Korkut masalları adı altındaki tamamlayıcı kısmı ile birlikte biliyoruz. Yanlış olarak Altay dini diye tanıyan Şamanizmin hiç değilse Yaylanın kapalı cemaatlerinde devam ettiği farz edilebilir ve bazı gözlemler böyle bir yaklaştırma üzerine dikkati çekmiş bulunuyor. Bu vesileyle oldukça farklı iki açıklamayı karşılaştırmak isteriz:

A.- Bu ayrıncısten inançların kökünü memleketin eski dinlerinde arayan açıklama. Bu görüş önce Luschan tarafından Z.M.G. deki makalelerinde ileri sürülmüştür. Yazarın bu noktada yeteri kadar delili yoksa da sonraki bazı araştırmalar bunu desteklemektedir.⁷ B.- Kapalı cemaatler ve mezhepler göçebeler arasında da daha az yer bulmuş değildir. Osmanlı İmparatorluğu zamanında mezhep isyanları, aşiretler arasında tarikat şeyhleri tarafından uyandırılmıştır. Öyle ise, bu inançların yalnız Horasan erenlerinden değil, doğrudan doğruya eski türk dininden geldiği kabul edilebilir. Bu görüş önce şema halinde Baha Sait tarafından 1916 da İstanbulda verilmiş bir konfransta ifade edilmişti.⁸ Bu görüşten mülhem olarak 1922-23 deki makaleleri yayınladık.⁹ Aynı tarihte tanınmış edebiyat tarihçisi Fuad Köprülü'nün bu konudaki görüşü büsbütün farklı idi.¹⁰ Kendisine göre "zühdü

totem görevini görmüş kalıntılar olabilirler. Gökalp totemcilik sınıflamaları ararken Scythe'lerden (sek - it) köpek, güneğin Kouey- Chouang'larında kuş (kuşan) totemlerini arıyor. Her iki kelime zorlama olarak totem sınıflamasına konmuştur. Çünkü Scythe'den it (köpek) kelimesi çıkarılmıyacağı gibi, Kuşan da çince kelimenin İran'da aldığı şekildir.

6 Oğuzname parçası 1928 de İskenderiye'de Rıza Nur tarafından yayınlandı. Daha doğru olarak Pelliot tarafından neşr edildi. Dede Korkut Hikayeleri Kilisli Rifat tarafından kopye edilerek İstanbulda 1916 da yayınlandı. İkinci defa Hüseyin Namık Orkun, yakında da 1000 temel kitap arasında tekrar yayınlanmıştır.

7 Felix Luschan, *Reisen in Lykia* (Zeitschrift für morgenlaendische Gesellschaft, 1912) Ba binger, Hasluck, Jacob, v.b. bu makaleleri sonradan kısmen desteklemiştirler. Fakat bu yazarların görüşleri inançların köküne ait bütün açıklamalarda birbirine uymamaktadır.

8 İstanbul Binbirdirek civarında Hükümet himayesiyle özel olarak kurulmuş olan "Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti"nde verilmiş konfranstar. Baha Sait, İttihat ve Terakki teşkilâtlarından olarak Anadolu'da yaptığı araştırmalarından bir kısmını 1926 da "Bektaşılık tetkikleri" adıyla Türk Yurdu dergisinde yayınladı. 1939 da ölümünde basılmamış notlarını bıraktı.

9 Baha Sait'in tavsiyesi üzerine, bu tarihte İstanbul Emniyet Müdürlüğü kütüphanesinde bulunan Hacı Bektaş'ın "Makalatı Erbain" tercümesine ait yazma tek nushayı kopye ettim. İlk çalışmalarım 1923 de Mihrab dergisinde çıktı (Hilmi Ziya, *Türkmenlerin dini*, seri makale, Anadolu Tarihinde dinî ruhiyat müşahedeleri)

10 Köprülüzade Mehmet Fuad, *Türk Edebiyatında İlk mutasavvıflar*, s. 178, 2. baskı, 1966; 1. baskı 1919 da çıkmıştır. Aynı yazar "Anadoluda İslâmiyet" adlı seri makalelerinde

islâmiyete sadık olan Orta Asya türkleri, Batınî tesirlere açık aşırı tasavvufa asla meyilememişlerdir. Anadolu'da Babai hareketini türklerin sünnî inançlarına zıt olan kızılbaş ve beктаşi rafiziliğinin teessüsüne başlangıç gibi görmek yanlış olmaz".

Fakat "Yunan-Roma ve hristiyan gelenekleri ile hazırlanmış Anadolu'nun toleranslı çevresinden, Orta Asyanın müteassıp islâmiyetine zıt olan çevreden" bahsederken F. Köprülü kısmen Luschan'ın, Jacob'un Hasluck'un görüşlerine katılıyordu.¹¹ Halbuki aynı yazar, Baha Said'in ileri sürdüğü tezin tesiriyle sonradan Babalık ve Bektaşılık gibi halk tarikatlarının Osmanlı Devletinin kuruluşundaki müsbet rolünü belirtiyordu.¹² Belleten'de 1929 da çıkan bir makalesinde, şamanizmin yalnız Bektaşılık üzerinde değil, Yesevîlik ve Rûfâilik üzerinde de izlerini ileri sürdü.¹³ Bu fikir daha sonra Ş. Yaltkaya tarafından Tarih Kurultayına verilmiş bir tebliğle desteklendi.

Konuyu derinleştirmeden, şimdilik yalnız Şamanizm üzerinde duralım. Bu tabirle eskiden beri türklerin İslâm'dan önce mensup oldukları bir din sistemi anlaşılmağa idi.¹⁴ Siérozewsky'ye dayanan ilk türk araştırmacılarına göre bugün Yakutlarda yaşayan Şamanlık eski türklerin de dinidir. Gökalp, vakaa, sonradan şamanlığın sihir sistemi ve toyonizmin din olduğunu söylüyorsa da,¹⁵ temel fikrinde Siérozewsky'den mülhemeldir. Etnolojik veriləri tarihle tamamlamak için de Kadı Reşidüddin'in Câmî üt - Tevarih'inden faydalanmaktadır. Burada üzerinde durulması gereken iki nokta var: 1) Yeni araştırmalar Şamanizmin türklere mahsus olmayıp bütün Asyada yaygın (Samoyet'lerden Indonezya adalarına kadar), hatta yerli Amerika kül-

(E.F.M. 1922 - 23) bu konuyu derinleştirdi. Şerafettin Yaltkaya sonradan "Eski türk geleneklerinin bazı dinî müesseselere tesiri" başlığı altında Türk Tarih Kurultayında verdiği bir tebliğde Şamanî kökü hakkında yeni vesikalardan bahsediyor: Ş. Semerkandî'nin İbn Sina İşarat'ına yazdığı şerh'ten alınmış ve Burak Baba'ya ait olan bir parça gibi (6. Türk Tarih Kongresi, 1937).

11 Bu konuda Hasluck'un Ragıp Hulusi tarafından tercüme edilen eseri ile, Jacob ve Babinger'in araştırmalarına bakınız.

12 Fuat Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu, (Aynı tetkikin Sorbonne'da verilmiş konfranslardan ibaret fransızcası daha önce yayınlanmıştır.

13 Fuat Köprülü, *Influence du chamanisme turco - mongol sur les ordres mystiques musulmans*, 1929, E.F.M. Köprülü, *Anadoluda İslâmiyet makalelerinden* birinde Burak Baba'dan bahsederken "kılık kıyafeti ile Altay şamanlarını hatırlatan bir türkmen babası olduğunu" söylüyordu. Bu cümle eski kanaatinden uzaklaşmaya başladığının alâmeti idi.

14 Gökalp, Köprülü ve onların izinden gidenler tarafından bu fikir yakın zamanlara kadar savunulmuştur.

15 Siérozewsky, *Le chamanisme chez les Yakoutes*, 1900, R.H.R.

türlerinde benzerlerine rastlanan bir sihir sistemi olduğunu göstermektedir. Şamanlarla "Kam"lar arasındaki münasebet de isbat edilmekten çok uzaktır.¹⁶ 2) Bir çok Asya kavimlerinde yer bulmuş olan şaman'lar, tarihî vesikalara göre Mogol istilâsından sonra türkler arasında yayılmış görünüyor. Gökalp'ın dayandığı, İslâm devrine ait başlıca kaynaklar (Cami -üt Tevarih ve Tarih i Cihanküşa) Mogol idaresi zamanında, yani Mogol tesirlerinin türkler arasında yayıldığı devre aittir. Ondan önceki Türk tarihinde Şamanlığa ait hiç bir kayda rastlanmıyor. Gök Türklerin dini Şamanlık değil, benzerlerine Çin ve Japonyada rastlandığımız düalist ve ahenkci bir Gök - Yer dinidir¹⁷.

Bugünkü bilgimize göre Anadolu'da Mogol istilâsından başlayan Şamanlıktan değil, Uzak Ve Orta Doğu'daki başka kaynakların da izleri olan eski türk dininin tesirinden bahsetmek yanlış olmaz. Bu izler arasında Budizmi, Maniheizmi, hristiyanlığı zikredebiliriz. Ayrıca İslâmiyetten çok önce Anadolu'da yerleşmiş olan ilk hristiyanlık yalnız bu memleketin ayrı köklerden gelen eski ahalisi arasında değil, Bizans imparatorluğu zamanında ücretli asker olarak Balkanlardan Anadolu'ya yerleşmiş olan Kuman, Petcheneg, Ghuz türkleri arasında da yayılmıştı. Uzun bir süre ortodoks olarak ana dillerini saklamış olan bu türkler yakın zamana kadar İncili türkçe yazıyor ve dualarını türkçe okuyorlardı.¹⁸ Anadolu'da yayılan ilk hristiyanlık hazreti İsa tarafından değil, havvarisi olan Tarsus'lu Paulus tarafından Küçük Asyaya yayılmış ve bu memleketin payen kültürlerine nüfuz ederek onları Oziris - İzis - Horus veya Jupiter - Alcènè - Herakles teslisi gibi bir Akdeniz hénothéisme'i şekline sokulmuş olarak kurulmuş bulunuyordu. Bu ilk teslis görüşünde Şark syncrétisme'inin (Mezopotamya eski inançlarının), Eleusis mister'i gibi Göğe çıkış inancının, insan kurbanına ait Mezopotamya misterlerinin tesiri vardır. İlk hristiyanlığın ocaklarından biri olan Antakya'da her yıl Tanrı Tammuz veya Adonis'in ölümü ve yeniden doğuşu kutlanıyordu. Bu ibadet yahudi düşüncesine tesir etmişti. Ezkiya A.S. (Ezechiel) Tammuz'un ölümüne ağlayan kadınlara vaaz etmekte idi. Sonradan hristiyan düşüncesinde Tammuz veya Adonis, Jésus - Christ

16 Mircea Eliade'in *Chamanisme*, 1952, Bouteiller'nin *Le chamanisme et la guérison magique* eserlerinden başka Koppers'in *Belleten*'de yayınlanmış en eski türklere ait yazıları gibi etnologların tetkiklerini de zikretmelidir.

17 Hilmi Ziya, *Orta Asyada Türkmenlerin dini*, Mihrab derg. 1923.- Gökalp. *Türk Medeniyeti Tarihi*, 1923 (daha önce M.T.M. ve E.F.M. daki yazıları).

18 Cami, *Osmanlı ülkesinde Hristiyan Türkler* 1922; Steven Runciman, *The Crusades*, vol. 1,

ile karıştırıldı.¹⁹ İslâm dünyasında Nusayrîler (Antakya civarında) hazreti Ali'de şahıslanan Allah doktrinleri ile aynı inanca yeni bir şekil verdiler.²⁰ Guignébert'e göre hristiyanlıktan önce 1) insan gökten düşmüş bir varlıktır, 2) insanda kurtarıcı olan (münci) bir prensip vardır, 3) her mister, müridin selâmeti için bir yoldur (tarik) gibi inançlar Orta Doğu memleketlerinde yayılmıştı.²¹ Bu suretle Paulus'de kurtarıcı Christos fikri doğdu. Mehdi fikri de yalnız şey'iler arasında değil, sünnîler arasında da bu sahada yayıldı.²²

Mogollarla yayılan Şamanlıkta bir yükseliş (uruç) menseki vardır ki, bu mistere mahsus değildir, Anadolu yerli misterlerinde de esaslı tema olmuştur. Şamanlığın Anadoludaki payen misterlerle karışmasından sonra, onlardan hangisinin Bektaşî tarikatındaki Giriş (İnitiation) merasiminin kökü olduğuna karar vermek çok güçtür. Hatta Şamaniliğin nüfuzu vardır ve eğer varsa Bektaşî tarikatında ve rafizî mezheplere bağlı gizli cemaatlerde bu nüfuzun ne dereceye kadar hissesi vardır diye sorulabilir. Muayyen bir bilgi ve yetiştirme seviyesi olan tarikat ile daha iptidai cemaatleri ayırmak, birincisiyle İlkçağ misterleri meselâ Eleusis misteri arasında benzeyiş aramak akla daha yakın görünüyör.

Türklerin islâmiyeti az zamanda ve hep birden kabul etmelerine eski Gök dinlerinin tesiri olmuştur.²³ Gök türklere (Tou - kioue) ait vesikalar Gök ve Yer tanrısından başka Yer - Su dedikleri perilere inandıklarını, yani animizm izleri olduğunu gösteriyor. Yakut'ların tabakalı gök alemindeki çoktanmınlığı ile bu türk dini arasında benzerlik bulmak kabil değildir. Türklerin ahenkci dualizm'i monizm olmağa çok elverişli idi. Nitekim manichéisme'in çatışkan iki prensipe dayanan dualisminde pek az kaldıktan sonra İslâmın vahdaniyetçiliğine geçmeleri bundan ileri gelmiştir.

Baha Sait, Bektaşîlerdeki Giriş ayinini şöyle anlatıyor: Bir talib Sufiyan meydana girmek istediği zaman Giriş ayininin şartları şunlardır: 1) evli ve erişkin olmak, 2) sır saklamak, 3) ayinin masrafını görebilmek, 4) dervişlerin oy birliği ile kabul edilmek, 5) Meydana girmek için bir musahib

19 Guignébert, *Jésus*, 1942;-; *Le Christ*, 1948, Evolution de l'Humanité

20 Ahmet Turan, *Nusayrîlik* (Pariste hazırladığı doktora tezi)

21 Guignébert, *Le Christ*, 1948, Albin Michel

22 Arthur Weigall, *Survivances païennes dans le monde chrétien*, trad. de Claparède, 1934, Payot.- Anadolu kadın tanrısı olan Mater Magna hristiyan devrinde Sainte Marie şeklinde yaşamıştır. Şey'i müslümanlar arasında da Hazreti Hüseyin'in anası Fatıma şeklini almıştır. Clémens Bosch, *Tarihte Anadolu Mahsusatı*, 1937 (2. Türk Tarih Kongresi)

23 H.Z. Ülken, *Türklér İslamlıktan önce Hangi inançlarda idiler* (Yeni İnsan Derg. 1969).

bulmak, Mürid olan karı - koca kurban edilecek hayvanı getirirler, rehber (musahib) onları Dede Baba'nın huzuruna çıkarır, talib yere yatar, üzerine beyaz bir örtü örtülür. Böylece onun önceki hayatı için ölmüş olduğuna inanılır. Bazı ayin ve dualardan sonra talib ayağa kalkar, Dede Baba'nın elini öper. Bu da onun yeni bir hayata doğmuş olduğuna işarettir. Bu merasim "mûtû kable en temûtû" (Ölmezden önce ölünüz) merasimi diye tanınmaktadır.²⁴ Misterin başkanı, talib, rehber, ayini idare eden (meydancı), meş'aleyi tutan (çırağcı), açıcı bir çok eski dinlerin Misterlerinde bulunan görevlere karşılıktır. Türlü hermétisme Giriş merasimleri ve ölmezlik (immortalité) ayinleri hemen hemen birbirinin aynıdır. Misterlerin sembolik manâları vardır: Talib ebedî hayata yeniden doğmak için ölür ve fikrini göğe doğru yükseltir. Bedeninden ve bedeninin pisliklerinden kurtulur.²⁵ Hiérophante 'a (Dede'ye), rehber (musahib), conducteur'e (gözcü) ayinin müridlerine (Erkân) muayyen bir para vermek yükümlülüğü hemen aynıdır. Bektaşilerde Pîr 12 akça aldığı halde Eleusis misterinde Hiérophante 30 drahmi alır. Bektaşilerin "tâlib"i bu eski misterdeki myste'in, "musâhib" mystagogue'un karşılığıdır.²⁶ Her iki Giriş menseklerinde musiki aletleri kullanılır ki Bektaşilerde bunlar def, tanbur, zilli aletlerdir (Tanburun İlkçağdan geldiğini Mahmut Ragıp ileri sürüyor). Mevlevîlerin Sema'ında (danse mystique) bunun daha ince bir şekli görülüyor ki,²⁷ burada ney (kamıştan flüt), uzun tanbur (bir nevi gitare), kudum (iki parçadan ibaret trompet) denen musiki aletleri M.Ö. 2300 de yaşamış olan Etiler ve Etilerden öncekilerde (proto-hittite) görülüyor. Alacahöyük kazıları arasında iki başlı kartal kabartması sonradan Selçuklular tarafından kullanılan bir mimarî süslemesi halini almıştır.²⁸ Anadolu halk şairlerinin tanburu olan cura veya saz ve Orta Asya'daki kopuz'un benzeri, Mahmut Ragıp'a göre Eti kabartmalarında görülmektedir.²⁹

1922 de çıkan bir makalede Bedreddin b. Mahmud el - Aynî'nin İkd el-Cümman'ma dayanarak Anadolu ve Suriyede vecd içinde gezen bir dervişin, Burak Baba'nın hayatını, onun "Kelimatı Burak Baba" diye tekerle-

24 Baha Sait, *Bektaşilik tetkikleri* (Neşredilmemiş)

25 Victor Magnien, *Les Mystères d'Eleusis*, 1929, Payot

26 Victor Magnien, *Aynı eser*,

27 Mevlevî ve Bektaşî ayinleri farklı olmakla beraber, Gölpınarlı'ya göre Horasan erenlerinden gelmektedir (Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlevilik*, İslam Ansiklopedisi, c. VIII, s. 164-171)

28 Remzi Oğuz Arık, *Alacahöyük hafriyatı*

29 Mahmut Ragıp, *Anadolu türküleri ve Musiki istikbalimiz*, 1928.

melerden ibaret risalesesini,³⁰ onunla şamanlar arasındaki benzerliği işaret etmiştik.* Fuat Köprülü Türk tarikatlarında şamanlık tesirine dair fransızca makalesinde (1929) buna İbn-i Hacer'in Dürer el -Kâmine'si gibi başka kaynakları katıyor ve iki boynuzlu başlık, tıraş edilmiş sakalı ve uzun bıyıkları ile şaman ve beктаşi babası arasındaki benzeyişi belirtiyor. Fakat kızılbaşların uzun sakallarını hesaba katmak daha ihtiyatlı olurdu.

Gökalp'a göre şamanlık bir sihir sistemi, gök tanrılarına ait kozmogonisi ile Toyonizm bir din sistemi gibi görülmelidir. Fakat bu isimde bir din bilmiyoruz. Toyon ancak şimdi şamanlığın yaşadığı Yakutlar arasında bir kısım tanrılara verilen ikinci isimden ibarettir.³¹ Şaman bir Kilisenin rabibi olacak yerde bir misterdeki hiérophante rolünü oynamaktadır. Gökalp'ın bu ayrışı Yakutlardaki polythéisme'den geliyor. Fakat onlarda çoktanrılar Mircea Eliade'nin gösterdiği gibi Akdeniz kavimlerindeki çoktanrılardan tamamen farklıdır. Yakutlardaki tanrılar tabiata karışmazlar ve onu kendi kaderine bırakırlar.³² Eliade'nin ve Bouteiller'nin anlattıkları şamanlık eski türk dinine hiç benzemiyor. Türk dini Orhun kitabelerinin ilk cümlesinde şöyle özetleniyor: "Üstte Gök Tanrı, altta Yağız Yer yaratıldığında, ikisi arasında kişinin oğlu yaratıldı. Kişinin çocuklarından onun atası olan Bumin kağan ve İstemi kağan yaratıldı". Burada yalnız kozmogoni değil, bir Théogonie görülüyor. Tanrı, göğe mensup anlamına geliyor. Nitekim asra, yukarı, uca, taşra (dışarı), içeri, içri büğrü, v.b. kelimelerindeki rı ve ra ekleri cihet ve nisbet gösteriyor. Bizce M. Eliade yanlış olarak tanrı kelimesini Mogol sözlüğünde aramaktadır. Halbuki bu kelime mogulcaya türkceneden geçmiş olmalıdır. Çünkü Cengiz Han okur yazar olmadığı gibi, devlet teşkilâtındaki kâtiplik işlerinde Uygur türklerini kullanıyordu. Kendisinin ana dili türk - tatar dillerinden çok farklı idi.³³

* Unkapanı (İstanbul) Veliyüddin e'endi dergâhinde bulduğum bu "Kelimat"ı 1922 de Dergâh'da kısmen yayınladım. Birkaç yıl önce Pertev Buratav'a tamamını verdim. O da tekerlemelere ait (nerede çıktığını bilmediğim) bir makalesinde yayınladı. [Veliyüddin Ef-Kitapları şimdi Süleymaniye Kütüphanesindedir].

30 Hilmi Ziya, *Anadolu Tarihinde dini ruhiyat müşahedeleri*, Mihrab Derg. 1923.- *Kelimatı Burak Baba*, Veliyüddin efendi, Unkapanı dergâhı kütüphanesi (Kopye tar. 1917)

31 Siérozewsky, *La Religion chamane selon les croyances yakoutes* (Revue d'His. des Religions, 1900)

32 Mircea Eliade, *Traité d'Histoire des Religions*, 1948, Payot.- Yunan dininin başlangıcında dünyadan ayrılmış olan; yer yüzü işlerine karışmayan Ouranos ve Ocean adında Tanrılar görülüyor (Jules Baissac, *Les origines de la Religion*, 1899, ch. I, p. 9-10)

33 Hilmi Ziya, *Türkler ve Mogollar*, *Anadolu Mec.* 1923, -Klaproth'un Mogol sözlüğü adlı eserine dayanarak türkce ve mogulca isim, sayı ve fiillere ait paralel misaller verdik.

Mühim olan nokta Uzak-Doğuda Gök - Yer ikiliğinin yayılması idi. Toyon kelimesi Orta Asya türkleri ile çince de ortaktır. Çince de To-yin fazilet ve prestij ifade ediyor. Çince hükümdar Gөгün oğlu (Tien Tseu) dur.³⁴ Hiong -Nou'larda da hükümdar göğün oğlu (Tan -Ju) dur.³⁵ Shiratori'nin yorumlamasına göre, Japonyayı istilâ edenlerin başkanı Tan Siou Daïtchin idi ki Hiong -Nou başkanı olan Tan Ju'dan başka bir şey değildir.³⁶ Türk kozmogonisindeki Tan ve Yir karşılığı Çin kozmogonisinde Tien ve Yin'i görüyoruz. Çünkü çince de r harfi yoktur. Her ikisinde dişi yer ile erkek gök'ün birleşmesi kâinatın ahengini doğurur. Birbiriyle çarpışan ihtirash tanrıların üzerinde aynı ahenkli düalizm uzaktan görülüyor. Bütün bu dinler canlı tabiatın bereketini ifade ediyorlar: Ana toprak Gaia yıldızlı göğü, kendisini örtmesi ve kendine eş olması için doğurdu (Hésiode, *Théogonie*, trad. Bergougnan). Elioth Smith bu medeniyetlerin büyük devresine (*cycle*) héliolithique diyor ve onlarda şu ortak vasıfları görüyor: 1) Hitan (sünnet olmak), 2) couvade (babanın lohosa yatması), 3) Cesetlerin mumyalanması, 4) Piramit gibi megalitik abideler, 5) yeni doğanların baş şekillerini değiştirmek, 6) Cildi damgalamak (Veşm), 7) işareti ki bereket ve talihi gösterir.* Bu medeniyet ikilikci kozmogoni kadrosuna girmektedir³⁷.

Gök - Yer ikiliğini "Anam yer - atam Gök" kelimeleriyle ifade edilen Bektaşî geleneğinde buluyoruz. Hacı Bektaş, Hatiboğlu'nun 812 H. de tercüme ettiği türkce manzum Makalatı Erbaîn'de şöyle diyor:

Makalat issi ol şâh-ı Horasan	Ana ikrar idenler buldu iman
Gel imdi aslına dâvâ sözüne	Nazar kıl bes yürü aslı yüzüne
Kişi aslına dönmek hoş sînâat	Nedir aslı eyit bilsin Cemaat
Amelin hâsı asla benzemektir	Kalanın dir-isen kuru emektir
Eya ârif, beyan et bu peyamı	Asıl dediğin atamı, anamı?

34 Zenker, *Histoire de la Philosophie chinoise da K'oun* (yer) ve K'ien (gök) ilk dualité sayıyor. Chou Koua şerhlerinde Yin (yer) ve Yang (gök) ikiliği meydana çıkıyor. Daha sonra Tien ve Yin ikiliği şeklini alıyor.

35 Marcel Granet, *La Civilisation chinoise*, 1929, p. 15 -Deguignes, *Histoire des Turcs*

36 Shiratori, *Sur l'Origine des Hiong- Nou* (Journal asiatique, 1929, p. 71-81)

37 Nadji Fikret, Başta, *Konya telkikleri*, Elioth Smith'den naklen, 1945. Şunu da katılm ki Şelçuklarda mumyalama ve megalitik abide vardı, baş değiştirme bugüne kadar devam etmiştir.

* Eski Anadolu'da Cermenlerde scythe'lerde, v.b. görülmektedir Hitler bunu "gamalı haç" diye milli sembol yapmak istemişti.

Bir niceler dedi anadürür asl	Atadan hasıl olur asl ile fasl
Atanın oldu bu kavlin muradı	Musanniftir asahh kavli aradı.
Ana asıl, ata köktür (göktür) Uhular	Saadet devlet issi bahtlular,
Zire her nesnenin aslı tohumdur	Yire ekilse az umma zulümdür.
Tohum çün yire düştü kök tutar bul	Bu vasfiyle bular söz oldu makbul
Özün kim bildireler ol kişiye	Değil er söylemez ola dişiye

Makalat³⁸ dan aldığımız bu parça Uzak-Doğu ve Orta Asyanın ahenkli düalizmini hatırlatıyor. Eski türk dininin kozmogonisine ait incelikler görül-müyorsa da ana hatları vermektedir. Zaten İslâm inancı içinde bundan faz-lası devam edemezdi.

İran dini (Mazdeizm) bu kozmogoni çevresine girmiyor. Her ne kadar kesin ikicilik görülüyorsa da, bu ötekilerden farklı, çarpışan kuvvetlerin ikiliğidir. Bundan dolayı Uzak-Doğu ve Akdeniz dinleri ile uyuşmakta olan eski türklerin dini İran kozmogonisine yabancı kalıyor. Bir yandan İran di-ninin ilk şekli çobanlık devrine ait tanrılarıyla, belki de, Altay tesirini gös-terdiği halde³⁹ öte yandan Mazdeizm erkenden Orta Asya türk dünyasının bazı bölgelerine sokulmuş ve bu nüfuz İslâm çağında Azerbaycan ve Ana-doluda şey'ilik şeklinde devam etmiştir.⁴⁰ İran dininin kutsal kitabı olan Zend - Avesta'da, en mühim bölümleri kaybolduktan sonra bile, hinduizm veya başka Asya dinlerinde bulunmayan ağır bir "vaad ve vaîd" (*Eschato-logie*) teorisi vardır. Orada Gog ve Magog (Kuran'daki Ye'cuc ve Me'cuc) Genie'ler (Kuran'daki cin'ler) kutsal hayvanlar (Buğa ve köpek) görülmek-tedir. Mâni din kitaplarının üstün aleme ait olan tafsilâtı, şamanların göğe yükselişlerinden farklı olarak, cennet ve cehennem tasvirleriyle dolu olup, bu tafsilat, islâmî devir de "Miracnâme" adıyla İran ve Türk edebiyatına nüfuz etmiştir. Palacios M. Asin'in tetkiklerine göre İbn Arabî'nin panteist görü-şiyle anlaşılan Mirac tasvirleri hristiyan Orta çağında latinceye tercüme edilmiş ve Dante'nin Divina Commedia'sinde üstün aleme seyahat tasvi-rinin esasını teşkil etmiştir⁴¹.

38 İstanbul Emniyet kütüphanesinde 775 No. 1ı tek yazma nushadan 1917 de kopye ettik. 1918 de İtilâf kuvvetleri işgal edince Götürdükleri bu kütüphane ile birlikte yazma kayboldu. Dr. Esat Coşan bizdeki bu nushaya dayanarak doktora tezini hazırladı:

39 Chantepie de Saussay, *Histoire des Religions*, trad, de l'alle. 1921, p. 436

40 Edgard Blochet, *Mazdeizmin Türklerin itikatarına tesiri*, çev.Köprülüzade, 1915, M.T.M.

41 Gibb koleksiyonunda *Les Textes Houroufites* adlı cildin Introduction'u Riza Tevfik tarafından yazılmıştır. Tahir Harimi ve Gölpinarlı'nın Anadolu'da mezheplere ait kitaplarına bakın.

14. yüzyıl sonlarına doğru Mehmet Bican'ın kaleme aldığı, ve Hazreti Muhammedin Miracı dolayısıyla Kuran'da verilmemiş olan tafsilat Anadolu halk edebiyatında mühim bir rol oynamış olan "Muhammediye" aynı köklerden gelmektedir⁴². Tahmin edilebilir ki bu tafsilât Miracnâmeler yoluyla geçmiş olsun, Şamanlıktaki göğe yükselişte de kanatlı bir atı temsil eden bir tahta aynı zamanda göğün katlarını temsil eden kertikli bir nevi merdiven vardır. Şaman göğe barak'la yükseliyordu. Mirac'da zikredilen de Burak'dır. Cennet ve cehennem, "uçmak" ve "tamu" türkçe kelimeleriyle anlatılmaktadır. Buna karşılık, Kuran'da Mirac İsrâ Suresinde zikrediliyor ve yalnız şöyle deniyor: "Muhammedi bir gece Kâbeden (Mescidi Haram) bir kısım mucizeleri göstermek için Mescidi Aksa'ya götüren Allahın şam yücedir". Bütün Sure'de dinî ve ahlâkî emirler arasında Miraca dair hemen hiç bir kayıt yoktur. Aynı Surenin başka bir ayetinde insan bilgisinin sınırlılığını göstermek üzere şöyle deniyor: "Bilmediğin şeyin ardına düşme. Doğrusu, kulak, göz ve kalb o şeyden sorumludur.-Yer yüzünde böbürlenerek yürüme. Çünkü ne yeri delebilir, ne dağlara ulaşabilirsin". Yine aynı Sure'de "Bizi mucize göndermekten alkoyan, öncekilerin onları yalanlamış olmalarıdır". deniyor.- "Sana gönderdiğimiz rüya ile sadece insanları denedik" derken Tefsirciler "rüya"dan miracın kastedildiğini söylüyorlar. Hasılı, İsrâ Suresinin ayetleri Miraca dair hiç bir tafsilât vermemektedir. Buna karşı, Budizmin tesirlerini taşıyan manichéisme'de Eschatologie büyük bir yer alır. Her iki dinde cennet ve cehennem tasvirleri Uygur sanatında çok incelenmiş ve büyük fresk resimlerinin konusu olmuştur. Türkler müslüman olduktan sonra, İsrâ Suresindeki Miraç dolayısıyla bu tesirleri devam ettirdiklerine şüphe yoktur.

İslâmın farzlarından biri olan salat (Prière)a türkler namaz derler ki, kökü hintce olan bir fars kelimesidir ve maniheizm'den geçmiştir. Pehlevi dilinde Zerdüşt adına yapılan duayı ifade etmek üzere Namad (c) kelimesi kullanılırdı. Nam isim (nom) demektir. Hintcede dua (salat) Namas veya Namazh, Efganca'da Namanj, Büluc dilinde Namash şeklini almıştır⁴³. Türkler müslüman olmadan önce kısmen maniheizmi ve budizmi kabul etmişlerdi; belirli fasılalarla yapılan ve farz olan "namaz"ı biliyorlardı. Temizlenme mensekleri de Türkistanda yayılmış olan namaza hazırlık görevinden ibaret

42 L. Massignon, *Le rôle des études totémiques en Islamologie* (Revue du Monde Musulman, 1921)

43 Burhanı Kaatı' (Büyük Arab Sözlüğü) c. 4

Fars?

idi. Pehlevi dilinde bu hazırlığa Padi ab (Pay-ab) deniyordu ki⁴⁴ sonradan el suyu anlamına gelmek üzere "ab - dest" olmuştur. Oruc kelimesi de (Urûze- Rûze) fars kökünden gelmektedir. Çünkü bu farzlar müslüman olmadan önce geçilen bir kaç dinin tesiri ile yerleşmişti. İslâmî beş farzdan biri olan Hac de yunan menşelidir (*Hagia* - Hadg) ve daha önce ortodokslar tarafından Kudüse yapılan dinî ziyaret için kullanılmakta idi. Sonradan Mekke'ye yapılan ziyaret için de kullanılmıştır. Farzlardan arapca kalmış kelime Zekatdır⁴⁵. Zira bu farz türklerin daha önce kabul etmiş oldukları dinlerde yoktu ve İslâm dininin temeli olmuştur. Bu söylediğimiz hazırlıklar, öyle görünüyor ki, türklerin İslâmı kabulünü kolaylaştırmıştır.⁴⁶

Mehmet Muin, Şehristani'nin Milel ve Nihal'ine dayanarak Zerdüş'tün şeceresine dair bilgi veriyor. Bu bilgiye göre İran peygamberinin anası Doğdu idi. (Bu isim bugün Anadolu köylerinde kullanılmaktadır). Kelimenin Doğduye şeklinde de yazıldığını, Parsilerin Dudu yani Bibi dediklerini ve bunun büyük ana anlamına geldiğini söylüyor. Muin, Jackson'un Zerdüş'te dair eserinden faydalanmak üzere bir şecere listesi veriyor ki, bunun içinde Zerdüş'tün babası Khurusha ve anası Doğdu olarak görünüyor.⁴⁷ Aslı Baktarianah olup annesi bir türk adı taşıyan Zerdüş'tün göçebe Altay tesirinde kaldığı, gelişmiş mazdeizmin türklere tesir etmesine karşılık ilk mazdeizmin üzerinde göçebe tesiri olduğu farz edilebilir.

İran kozmogonisinde ki Diva'lar (les dieux) veya dev'ler ile keloğlan (*garçon chauve*) türk efsanelerinin esaslı temaları olmuşlardır.⁴⁸ Peri (*fée*), Ejderha (*dragon*), efsanevî talih kuşu (Devlet kuşu) Orta - Doğu kavimlerine

44 R.P. Masani, *Le Zoroastrisme, religion de la vie bonne*, trad. de J. Marty, 1939, Payot, p. 161-16

45 Kuran'ın Fussilet suresinde Ayet: 5-6 "Zekat vermeyenler ahrette kâfir olarak dirilecektir".

46 Barthold, *İslâm Medeniyeti*'nde vakaa yeni dine girmede ücretli askerliğin rolü üzerinde duruyorsa da, türklerin Orta Asyada geçirdikleri mistik dinler eğitiminin büyük tesiri olmuştur.

47 Dr. Muhammed Muin, *Mazda Yasna ve tesir-i an der Edebiyatı Parisi*, c. 1, Tahran, 1959.- Yazar 1947 de çıkmış aynı konuya dair başka kitabında Doğdu kelimesine Duhter (Daughter) den çıkarmak istiyor ki akla yakın görünmüyor. O halde aynı kelime niçin büyük ana anlamına geliyor? Halbuki Anadolu'da ana dilleri türkçe olan yaşlı hristiyan kadınlara dudu dedikleri gibi, baba'nın kız kardeşine de Bibi denir.

48 Clément Huart'a göre (*La Perse Antique*, p. 215) Drudje, Drug farscada hem ejder (*dragon*) hem yalan (drug) demektir. Pehlevi dilindeki Pairika sonradan Peri (*fée*) şeklini almıştır. Hindistanda Diyu - Işık kelimesi Daéva, İranda da Deva veya Dev şeklini almıştır. Anadolu halk masallarının dev'i buradan gelmektedir.

ait masalların ortak unsurudur. Denebilir ki onlar Mezopotamya senkretizmindeki pek eski bir hazırlıktan sonra türk - İran islâmî hikâyelerine geçmişlerdir.⁴⁹ Gökalp'ın yorumlamasına göre Seg - Murg, köpek ve kuştan mürekkep mitolojik hayvan, İranın efsanevî kuşudur. O eski Mısır ve Yunandaki Sphinx'e benzer. Genetik psikopatolojide catathymique hayal şeklinde açıklanmak istenmiştir⁵⁰ Fakat dinler tarihi ve din sosyolojisi (eskiden Descartes'ın idées factices dediği) bu yapıştırma hayalleri kutsal varlıklar arasındaki "mana" birliğinden doğan bir nevi katılma (*participation*) kanunu ile açıklamaktadır ki, L.Lévy - Bruhl'e göre bu kanun mantıkî düşüncemizin nufuz edemediği mantıktanönceki (*prélogique*) bir zihniyetin eseridir: Deniz kızı, yedibaşlı ejder, Gul yabani, v.b. gibi masal motiflerinde görülen bu yapıştırma hayallere bir çok kavimlerin mitolojilerinde ve masallarında rastlıyoruz. Türk masallarında Sigmurg "zümrüt" şeklini aldıktan sonra buna Arap mitolojik kuşu olan "anka"nın da katılmasından "zümrüt anka" şeklini almıştır.

Masallarda sık sık geçen yarı kutsal sayılar da eski dinlerin izlerini taşımaktadır: Bir padişahın daima üç kızı veya üç oğlu vardır. Talihinde büyük rolü olacak bir sınav geçiren kimseye üç soru sorulur. Kırk gün kırk gece düğün yapılır. Kötü insanın akîbetini kırk katır veya kırk satır tayin eder. Ejderin yedi başı vardır. Ayrıca "üçler, yediler kırklar" Erenlere mahsus üç esaslı rakkamdır ve daima birlikte kullanılır. Bu rakkamların türklere kısmen Uzak-Doğudan geldiği, kısmen Orta-Doğunun eski medeniyetlerinden geçtiği, hem onların islâmdan önceki ve islâmî kültürde yer almasından, hem de islâmdan önce türklere başlıca kutsal sayıların yaşamış olmasından (12,10,9) anlaşılmaktadır. Bu noktaya tekrar döneceğiz.

Yarım yüzyıl öncesine kadar Türkiyede karşılaşılan Horasan erenleri, dervişler, babalar goygoycular Orta Asya türk tarikatlarının son izleri idi. Goygoycular Hazreti Hüseyin için matem ayı olan Muharrem ayında dua eden bir dervişler zümresinden ibaretti. Goygoycular Türkiye şehirlerinde o ayda her evden istedikleri bir parça hububatı "keşkül"lerine koyarak onlardan "aşure" pişirirlerdi. Kullanılan malzemenin çeşitliliğinden dolayı, ayrıca muhallebi cinsinden yapılan tatlıya "keşkülü fukara" denirdi. Bu kelime Muharrem ayınının 10. gününü hatırlatıyorsa da, çok eski bir kökten

49 Z. Gökalp, *Eski türklere içtimâî teşkilât*, M.T.M. 1917; -, *Eski türklere din*, E.F.M., 1917.

50 Kretchmer, *Manuel de la Psychologie médicale*, trad. de S. Jankélévitch, 1939, Payot, p. 135

geldiği söylenmektedir. Hıristiyan dünyasındaki dilenci tarikatlarının (*ordre des mendiants*) karşılığı olan bu dervişler Hazreti Hüseyin şehit oluşunu ifade eden beyitler okuduktan sonra, yüksek sesle bir ağızdan "Goy. Goy!" nazaratını tekrar ederlerdi ki, belki farsçada "söyle"den gelmesi akla çok yakındır. Bu âdetin bir Buda geleneğine bağlı olduğu da tahmin edilebilir. Çünkü Horasan'ın en tanınmış sufilerinden olan İbrahim Edhem'in efsanevi hayatı tamamen Buddha'nın hayatını hatırlatıyor.⁵¹ Ashurê veya Ashurâ yalnız alevîlere mahsus olmayıp bütün memlekette yayılmış kutsal bir yemektir. Bu adaklar ve bu yemeklerin charismatique bir değeri vardı ve herkes uğur getirir inancı ile onlara bol bol verirdi. Bu âdetlerin köklerine gelince, onların ilk izlerini eski Mısır dininde buluyoruz. Mısırdaki ölmüş Tanrıyı temsil etmek üzere Osiris'in çamurdan yapılmış ve yere uzatılmış heykeline arpa taneleri ekilir, taneler yeşerdiği zaman, bu onlara göre Tanrının yeniden doğduğuna işaret ederdi.* Oraða Kerbelâ ayininin hemen hemen aynı tarzda matem ve ölümden sonra dirilme merasimi kutlanırdı. İranda Kerbelâ ayini bir sahne temsili şeklini almış ve hıristiyan Ortaçağın dinî tiyatrosuna benzer (*Miracle, Martyr, Passion*, v.b.) bir dinî tiyatronun kökü haline gelmişti.⁵² Bu merasim, yalnız Muharrem ayında Vezir hanı ile Valde hanı arasında İstanbul'da İranlı matemcilerin döğünme merasiminde kalmak üzere, islâmî türk tiyatrosunda yer almamıştır.** Hindistanda Brahma-Siva Vişnu, tek Tanrı Brahm'ın ölmesi ve yeniden doğmasının görünüşleri idi. Bütün bu inançlar bir yılın tamamlanmış devrimini (*révolution*) sembolleştiriyordu ki, orada ardarda kılhk ve bereket ayini kutlanmakta idi. Adnan Saygun'a göre, bugün Fasta kutlanan "Aşur baba" böyle bir mensektir: orada Aşur baba öldü, Aşur baba dirildi demektedir. Bu kelime, bize

51 Max Horten'in ileri sürdüğü İslam mistisizminde Hint kökü tezi L. Massignon tarafından *Essai sur le lexique de la Mystique musulmane*, 1922 adlı kitabında şiddetle reddedilmişti. Fakat bizce bu red fazla serttir ve Buda ile İbrahim Edhem arasında münasebet vardır.

* E. Chassinat, *Le mystère d' Osiris au mois de Khoiak*, 1966, 1969, 2 fasciculus (Etude sur Dendara) (Dendara, *Etude de mystère d' Osiris au mois de Khoiak*) Muharrem ayini ile ilgili ve ölen Tanrının yeni mevsimde dirilmesi sembolü için balca şu esere bakın; A. Moret, *La mise à mort du Dieu en Egypte*, 1922

52 Casanova, *Le théâtre Persan* (Türkiyat Enstitüsü)

** I. Melikoff, *Le Drame de Kerbelâ dans la littérature épique turque*, T. R E I, Ch, Virolleaud, *La Passion de l'Imam Hosseyn*, drame persan, publié et trad. 1966 VI. 1926

Ch. Virolleaud, *Le théâtre persan ou le drame de Kerbelâ*, 1950, (La légende de Hossein et le mythe d' Adonis-Tammous)

Bu konuda en eski ve başlangıç halindeki araştırma şudur: Casanova, *Le Théâtre Persan*

öyle geliyorki, Asur'dan geliyor, Mazdeistlerde ve Hintde onu Asura şeklinde buluyoruz. Budistlerde tıpkı goygoycular gibi dilenci dervişleri (*moines des mendians*) vardı. Goygoycular Anadoluya Horasandan gelmekle beraber, Budizm onlardan çok eskidir ve İslâm dünyasında bu çağırın ilk kökleri olması gerekir.⁵³

Ege mitolojisine ait olan kral Midas efsanesi bugün Anadolu ve Rumlide "padişahın boynuzu var" hikayesi şeklini almıştır. Gerek eski gerek bugünkü şeklinde mitos'un başlıca unsuru kör bir kuyudan bitmiş sazların, çobanların ilham kaynağı olan flüt (ney) olarak kullanılmasıdır.*** İlkçağda Lydia Akdenizin şarkıcıları ve dansçılarının beşiği idi. Romalılar oyun anlamına gelen ludus kelimesini bu kökten çıkarmışlardı.⁵⁴ Lydialıların sazdan flüt çalarken oynadıkları dans hristiyan ve islâm devirlerinde de devam etti ve galiba "zeybek"lerin profan dansı şeklini aldı: orada davul ve bir nevi zurna dansa yardım etmektedir. Zeybek kelimesinin kökü de "bey"den gelebilirse de çözülememektedir.**** Mevlevîlerin "sema"ı (sufî dansı) ile Alacahöyük kabartmalarında gördüğümüz Eti öncesi başlayan gelenek arasında Lydia dansları ve musikisi onları bağlayan bir halka gibi görülebilir. Şunu hatırlatmalıyız ki "Sema"ın bir başka kaynağı da Orta Asyadadır. Anadolu folkloru ve geleneğini bilmeyen ve Cengiz akınından bir az önce yaşamış olan büyük türk sufisi Necmeddin Kübrâ Semerkant'de sema'ı anlatan bir risale yazmıştı.⁵⁵ Kırşehirde doğmuş ve Garibnâme adlı büyük tasavvufî şiir eserini yazmış olan Aşık Paşa da türkçe bir sema'risalesiyle bu geleneği Anadolu'da devam ettirdi.

53 Clément Huart, *La Perse Antique*, 1925, p. 215-217

*** Albert Gabriël, *Phrygie, Exploration archéologique*, t. II La Cité de Midas; édit. de Boccard, 1952 (Yazılı-Kaya anıtı ve şehir kalıntıları hakkında)

A. Gabriël, *Phrygie*, t. III, *Céramique (La Cité de Midas)*, 1951.-Kral Midas-ın efsanevî kişiliği için Mythologie sözlüklerine bakın.

54 Charles Texier, *Asie Mineure*, türk. çev. Ali Suat: Küçük Asya, 1924, cilt 1

**** Zeybek kelimesi için Babinger doyurucu bilgi vermiyor (*Encyclopédie de l' Islam*, pp. 1292) Ona göre Trakyroglous, bir risalesinde bu kelimenin palikaria'dan geldiğini ileri sürüyorsa da bu iddia tamamen asılsızdır. Ahmet Vefik Paşa *Lehcei Osmanî*'de "Devleti Selçukiye zamanında Teke ve Aydın tarafından Mısır'a celbolunan Zeybak zabtiye askeri. Halâ onların ahalisine denir" diyor. (c. 2, s. 617) Zeybak cıva demek ve bu oyuncu zaptiye kuvveti cıva gibi hareketli olduğu için böyle denmiş olması akla gelebilir. Türkçe sözlük'de Zeybek; Ege bölgesinde efe diye geçiyor. (1959 baskısı) Efe ise ağabey ve yiğit, kabadayı anlamlarında zikrediliyor. Efe kelimesi eski Türkçede (*Divan-ı Lûgat*) yoktur. Ephesus'den gelmesi ihtimali vardır.

55 Necmeddin Kübrâ, *Adâb üt - Tarika*, Ayasofya kütüphanesi, No. 4821, Resâil: 10

Türk müzikoloğu Mahmut Ragıp'ın söylediğine göre Eugène Borel Avrupa musikisindeki suite (*partita*) ile türk musikisindeki "fasıl" (*partie*) arasındaki benzeşim üzerine dikkati çekmişti.⁵⁶

Her ikisinde irticalî (semaî) giriş (*ouverture*: Peşrev), "makam" (*prélude*), "nakarat" (*refrain*), "taksim" (*musical* cümlelerin hür yaradılışı) hemen aynıdır. Carole veya Corone denen ve halka halinde oynanan Fransız dansında şimdiki Trabzon Horon dansının aynı karakterleri vardır. Aynı tipin bu iki çeşidinden hangisinin kök olduğuna karar vermek güçtür. Mahmut Ragıp'a göre bu kökü uzak bir geçmişte, Akdeniz memleketleri arasında ortak bir kültürde aramak daha ihtiyatlı olur.⁵⁷ İlkel kavimlerin dansları da adımlarını yere hızla vuran at yürüyüşünü taklit ederken bu karakteri gösteriyorlar. Anadolu'nun bazı halk şarkılarında, bu yazara göre, daha esash olan beş sesli (*pentatonique*) iç karakterini gizleyen açık yedi sesli (*heptatonique*) bir vasıf görülmektedir. Orta Asyada bütün Ural - Altay kavimleri arasında tanınan bu özellik Türk halk şarkılarının genel bir belirtisi gibi görülebilir.⁵⁸ Yazar, Anadolu'ya ait şahsî araştırmalarından başka, bu konuda Adnan Saygun'un bazı çalışmaları ve kompozisyonlarını, Enno Littmann'ın bu Anadolu teması üzerine bazı yayınlarını zikrediyor. Bu vesileyle Alacahöyük ve Maraş kabartmalarıyla, pentatonique şarkılar için bugün kullanılmakta olan musiki aletleri arasında oldukça ihtiyatlı yaklaşımlar yapıyor. Birbirinden çok uzak olan bu tarihî devirleri bağlayabilmek için, İlkçağ musiki aletlerinden bahseden Plutarque gibi Yunan yazarlarını da zikrediyor.

Tekrar Bektaşî tarikatındaki Giriş ayinine dönelim. "Ayn el-Cem'" (*Union mystique*) denen bir sufi terimi ile tanınmakta ise de, Bektaşî'ler bu terimi "Ayini Cem" (Cemşid menseki) şekline koymuşlardır ki, bu ikincisinde Cem veya Cemşid bereketi ve serhoşluğu temsil eden İrannın bir yarı tanrısıdır. Cemşid Yunanlıların Dionysos'una, Romalıların Bacchus'üne karşılıktır. Cem ayini bir nevi Bacchanale'dir ki tabiatın bereketini, insanların ve bütün canlıların çoğalmasını kutlamak için yapılırdı.⁵⁹ Nietzsche, bu ayini

56 Mahmut Ragıp, *Türk Halk Musikilerinin Kökleri*, 1935, Akşam matbaası (Türk Tarihinin Ana Hatları, S. III, No. 8) - Mahmut Ragıp meselâ Fernand Pélagaud tarafından bir Eti kabartmasındaki oyuncularla bugünkü Anadolu halk oyununun aynalaştırılmasına ait tezi reddederken bu ihtiyatlılığı gösteriyor.

57 Mahmut Ragıp, *Şarkî Anadolu türkü ve oyunları*, Evkaf matb. 1929, İstanbul, sh. 64-66

58 M. Ragıp, *Aynı eser*

59 Dulaure, *Les Divinités Génératrices*.- J. Evola, *Métaphysique du sexe*, p. 73-76 et 174-182, trad. de Hamard, 1959, Payot

Kudret İradesi'nin sembolü diye yorumluyor.⁶⁰ Bu menseklerde Pan'lar, satyre'ler gibi catathymique varlıklar yanı tanrı sayılan Dionysos'un etrafında bulunuyorlardı. Putları kıran büyük dinler (hristiyanlık, islâmlik) bu mitos unsurlarını ortadan kaldırdığı için "Ayini Cem" mistik coşkunluğun kalıntısı şeklini aldı.

Eski İran inançlarının izi olarak yayılmış başka bir bereket menseki, hidrellez (Hızır İlyas) günüdür. Her yıl 6 Mayıs'ta kutlanan bugün İranda senenin ilk günü sayılan "Nevruz"la aynılaştırılmıştır. Bu yıl dönümünün islâmî kökü yoktur. Ancak onu 21 Mart olmak üzere kati surette Celaleddin Melikşah tesbit etmiştir⁶¹. Hidrellez, Hızır İlyas kelimesinin şekildeğştirmesinden doğmuştur: Hızır talih ve bereketi temsil eder ve gözle görülmez bir islâm velîsidir ki umumiyetle hristiyanlıktaki Saint Georges'un, ortodokslukta Aya Yorgi'nin karşılığıdır. Bir hristiyan Azizine karşı bir müslüman Velîsi doğmuştur. Fakat Mezopotamyaya ait bir payen inancı hepsine altyapı görevini görmektedir. Bu suretle 3000 yıldan beri tabakalanan âdetler bugünkü kültürün üstüste konmuş katlarını teşkil ediyorlar. Payen kökü unutulmuş olan Hidrellez günü her zaman Anadolu'da şu tarzda kutlanmaktadır. Bir önceki akşam gençler bir desti alarak içine her biri belirli dilekle yüzük, bilezik, gerdanlık, küpe, v.b. gibi şeyler koyarlar; üzerine gül yaprakları konur ve bir az su serpilir. Üstü işlemeli bir ipekli ile örtülür, destinin boynuna bir kilit takılır. Gelin gibi süslenildikten sonra bir gül fidanının dibine bırakılır. Böylece hazırlanan destiye "martaval çanağı" denir. Ertesi sabah gençler yeni elbiselerini giymiş olarak halka halinde toplanırlar. Çok iyi giydirilmiş bir küçük kız bu halkanın çevresinde üç defa döner. Kızın önünde duracağı yerde destinin kilidi açılır. İlk kısmet olarak çekeceği şey, onu koyana talih getirecektir. Aynı gün maniler söylenir, servet tılsımı yapılır*. Akşam, hamur yoğrulur ve iki parçaya bölünür: biri varlık hamuru, öteki yokluk hamuru adını alır. Eğer birincisi sabaha kadar mayalanırsa, bu onun talih getireceğini gösterir⁶².

60 F. Nietzsche, *Origine de la Tragédie*, trad. de Marnold et J. Morland, 1947, Mercure de France

61 R. Lévy, *Nevoz* (İslâm Ansiklopedisi, cilt: 9)

* Kemal Güngör, Anadolu'da Hızır geleneği ve Hidrellez Törenlerine dair bir inceleme (Etnografya Dergisi, Sayı: 1, 1956, sh. 56-72) Yazar bu makalede Osman Bayatlı'nın kaynağımız olan "Bergamada efsaneler, âdetler" adlı eserinden başka bazı yazılara daha baş vurmuştur.

62 Osman Bayatlı, *Bergamada Efsaneler, Âdetler*, 1942

Kültür tabakalaşmasının başka bir şekli Erenler, Veliler ve Kahramanların türbelerine yapılan ziyaretler ve kutlamalardır. Anadolunun her tarafında "yatır" adıyla tanınan Erenler ve Velilerin mezarları (türbeleri) vardır. Onlardan yardım beklenir, korumaları istenir. Onlara bir dilekle adaklar adanır. Uğurlu sayılan bu yerlerin charismatique kudreti türbenin civarına yayılır. Böylece o civarda yetişen ve yaşayan her canlıya bu kudretin yayıldığına inanıldığı için, bir süre sonra türbenin civarı bâkir bir orman halini alır, içinde kimsenin dokunamayacağı hayvanlar yaşar. Bu kutsal yerler Orta Asyada vardır. Yakutlarda yir - sub (yer - su) adını alıyorlar. Anadolu'da İlkçağda yaşayan eski kavimlerin kutsal pınarları sonradan hıristiyan Azizlerinin pınarları (*Hagiasma*: Ayazma) halini almış, aynı yerler türklerin yerleşmesinden sonra Orta Asya inançlarını da naklederek müslüman türk pınarları ve çeşmeleri olmuştur. Orta Asyadaki şamanlar ve bakhşiler (*médecin guérisseur*) müslüman Anadolu'da da vardır. Kökleri bir yandan Türkistan, bir yandan eski Akdeniz inançlarına kadar giden sihrî - dinî dualardan ibaret tılsımlar ve muskalar yazabiliyorlar. Hikmet Tanyu'nun Ankara civarında Adak yerlerine dair araştırması⁶³ bu konuda pek çok malzeme vermektedir.

Orpheus misteri bunun İlkçağa ait bir misalidir. Bu mistere göre Orpheus'un vahşi hayvanları büyüdü şarkılar ve ilâhî (*numineux*) musiki sesleriyle kendine bağlama kudreti vardı. Aynı charismatique okuyup üfleme (*incantation*) şeyh Burak baba'nın yukarıda zikredilen vahşi hayvanlar üzerindeki sihirleyici gücünde görülmektedir. Burak babanın şöhretini duyan İlhanî hükümdarı kendisini tecrübe için vahşi hayvanların kafesi içine attırması, fakat boynuzdan borusuyla üflediği esrarlı ses hayvanları büyülediği için, hükümdar bu "müthiş" keramet önünde hayrete düşerek ona saygı göstermiş olduğunu Şerafettin Yaltkaya, Buraka ait tarihî vesikadan nakille anlatıyor⁶⁴. Sonradan Anadolu'da türbelerin hizmetkârları (türbedar) aynı rolü oynamışlardır: onlar, hastalığın şifası veya manevî bir ihtiyaç için gelen ziyaretçilere tılsım ve muska vermek gücünde olan şeyhlerdir. İstanbul'da en tanınmışları Eyyub Sultan, Tezveren Dede, Telli Dede, Lâleli, v.b. türbeleridir⁶⁵. Bursada Geyikli baba, Malatyada Niyazii Mısrî, Ankarada Hacı

63 Hikmet Tanyu, *Ankara civarında Adak yerleri*, 1969, İlahiyat Fak. yayını

64 Şerafettin Yaltkaya, yukarıda zikredilen T.T.K.indeki makalesi

65 Rivayete göre Fatih Sultan Mehmet Eyyub Sultanın savaşta öldüğü yeri rüyasında görmüş ve türbenin inşa edilmesini emretmişti. Aynı yerde Bizans zamanında Cosmidéon adında bir hıristiyan azizinin türbesi vardı.

Bayram, Eskişehirde Seyid Gazi, Elbüstanda Eshabı -kehid, Konyada Mevlânâ, Kırşehirde Hacı Bektaş, Aşık Paşa, v.b. türbeleri bunlardandır. Türkiye'eki vilayet salnâmeleri tetkik edilecek olursa hemen her yerde bu Veli, Eren ve Yatır türbeleri görülür.

Bergama yanında Parmakbatıran kaynağında bir dilek için para atılır. Hidrellez sabahı dileğin yerine geleceğine inanılır. Yine Bergamada aynı gün Kalköprü kaynağında panayır yapılmaktadır. Bu vesileyle bir çok eski inançların pek az değişikliklerle devam ettiği tesbit edilebilir. Belki de hristiyanlıktan önceye ait olan ve "gümüştən hoşlandığı" söylenen bu yatır'ın pınarına gidilir. Gümüş takımları olan atlara binilir, oraya gümüş eşya götürülür. Gün orada kutlanır. Aynı zamanda "Miskinler" tekkesinin cüzamlıları iyileştirici kudretine inanılır. O cıvarın geleneğine göre kralın kızı (her halde bir payen kral) vaktiyle bu hastahğa tutulmuş ve bu kaynağın suyu ile iyileşmişti. Bozerenler tekkesine adak adanır, orada kurban kesilir, "erenler çorbası" yapılır ve dualar edilirdi. Sonradan helva adandığı da olmuştur.⁶⁶ Yağmur beklendiğı zaman kadınlar "nazlı çorbası" yaparlar ve bunu halka dağıtırlardı.⁶⁷ Bu yatırdan beklenen şey çocuksuz kadınların çocuğı olmasını sağlamasıdır. Çocuksuz kadınların doğurması için kutsal yerlere baş vurma inancı İlkçağda çok yaygındı. Kıbrıs'ta, Batı Anadolu kıyılarında kadınların gebe kalmasını sağlayan kutsal taşlar vardı.⁶⁸ Umumiyetle animizm inancında ruhların toplum çevresindeki kayalar ve çalılıklarda yerleştiğine ve o cıvardan geçen kadınların bedenine girmek suretiyle onları gebe bıraktığına inanılırdı. Daha üstün kültür çevrelerinde bu inanç kutsal kayalardan çocuk bekleme adeti halinde devam etmiştir. Arap Dede türbesinde hasat mevsiminde orak kullanmadan önce zenciler süslü bir dananın etrafında toplanırlar, kabak çalarlar (bu, su kabağundan yapılmış bir nevi darbukadır). Sinirleri şiddetle sarsan (*frénétiqne*) danslar yaparlar ve tam "baba tutması" denen cezbe haline geldikleri zaman danayı kurban ederler ve etlerini hazır bulunanlara dağıtırlardı.⁶⁹ Bir nevi yağmur duası görevini gören bu âdet, şüphe yok, Afrikadan gelmiştir. İstanbulda da Üsküdar'da zenciler aynı tarzda kabak çalarak vecde gelir, kurban adar ve aynı ayinleri yaparlardı.

66 Osman Bayatlı, *aynı eser*.

67 Anadolu'da yağmur duası ile birlikte söylenen halk şarkıları çok yaygındır ve bunların kökleri İlkçağ kültürüne kadar gider.

68 Kıbrısta bunun kökleri phallaphorique ayinlere kadar gider (Dulaure, *Divinités gé-nératrices*)

69 Osman Bayatlı, *aynı eser*

Bergamada kuraklık zamanında Alaca Dede ye gidilir, yağmura ait halk şarkılarıyla birlikte dua edilir ve yağmur beklenirdi.⁷⁰ Bergamada Hacet kuyusu Eyyub Sultandaki kuyunun aynıdır. Her ikisi de bir psikanaliz tetkikine konu olabilirler. Ziyaretçiler Eyyubde olduğu gibi Hacet kuyusuna da gelirler, bir nevi günah çıkarırlar (*confession*) ki, bu dışsuura ait bir boşalma (*catharsis*) görevini görmektedir.⁷¹

Hacı Bektaş türbesi ve tekkesi çok geniş olan çevresi ve bütün binalarıyla birlikte bu tipte ziyaret yerlerinin en büyüklerinden biridir. Tekke Suluca Karahöyük köyünün yanında kurulmuştu. Köylü ve göçebe alevilerin başı olan Çelebi'lerin konağı ve şehirli beктаşilerin başkanı olan Dede Baba'ların tekkesi ayrılmıştır. Fakat birbirinden uzak değildir. Hıristiyan ziyaretçiler de ikincisini ziyarete gelirler. Orada eskiden Hagios Haralambos adında bir manastırın bulunduğu tahmin ediliyor. Tekkeye giren hıristiyanlar haç çıkarırlar. Bu da tekkenin dinlerarası bir humanizm yarattığının alâmeti sayılıyor. Haç kelimesinin kökü ermenicedir. İsa'nın asıldığı belirli şekilde tahta anlamına gelmek üzere "asılmak" fiilinden arapça Salib denir. Fakat bu kelime şekil değiştirerek "çelipa" şeklinde kullanıldığı gibi, İsa'nın Tanrı sayılmasından dolayı "çelep" ve ya "Çalab" şeklinde Allah anlamını almıştır. Nitekim Allaha mensup (Allahlık) insan, derviş anlamında "çelebi" kelimesi doğmuştur. Alevilerin başkanına Çelebi dendiği gibi, mevlevîler de bu kelimeyi benimsemişlerdir. Osmanlı devletinin başında dervişliğin büyük rolü olduğu için Yıldırım'ın oğulları Çelebi mahlesini benimsemişlerdi.

Hacı Bektaş tekkesinin kuruluş planı ve külliyyeye giren bütün binalar Türk Etnografya dergisinde tafsilath olarak yayınlanmıştır.⁷² Orada İlkçağ izleri, hıristiyanlık, oniki imamcılık ve sekiz imamcılık etkileri, Mahmut II zamanında Dede Baba makamının kaldırılarak yerine bir nakşi şeyhi getirildiği zamana kadar tekke bünyesindeki bütün tarihi tabakalar görülmektedir. Ancak, bu konuda araştırma yapmış olan Hasluck'a göre Hacı Bektaş hıristiyanların kutsallık vermeleri geleneği, sonradan müslüman tarikatı

70 İstanbulda söylenen yağmur duasıyla karışık şarkılardan "Teknede hamur - Galatada çamur Ver Allahın ver - Hayırlı yağmur" ile "Yağmur yağıyor - seller akıyor - Arap kıza damdan bakıyor" v.b. bilinmektedir.

71 Dr. İzzettin Şadan Eyyub kuyusundaki ziyaretin psikanalitik incelemesini yapmış ve bu tetkik Viyanada almanca olarak Psychanalyse dergisinde çıkmıştır.

72 Hacı Bektaş eşyasının nakli için Maarif vekaleti 1925 de Hars müdürü Hamit Zübeyr ile beni gönderdi. Külliyyeyi ve kitabelerini tetkik ettim, planı çizdim. Hamit Zübeyr planı tam olarak yayınladı. Benim notlarım yayınlanmamış olarak kaldı.

içinde toleransın neticesi olarak doğmuştur.⁷³ Aynı yazara göre tekkede bir payen velîsine ait olan Seklan adında birinin türbesi vardır. Bu üç türbe, çağları birbirine bağlayan Hacı Bektaş türbesinin kuvvetini bir kaç bin yıl önceden aldığı gösteriyor. Hacı Bektaş bekâr olarak öldüğü için, teşkilâtın başkanı olan Dede babalar seçim yolu ile buraya yükselirlerdi. Fakat alevîler (kızılbaşlar, tahtacılar, çepniler, v.b.) Hacı Bektaşın burnu kamı damlasıyla dervişlerinden Kadıncık Ana'nın bakire olarak çocuk doğurduğu ve buradan Çelebiler neslinin geldiğini kabul ederler. "Kadıncık" kelimesinde görüldüğü ki Anadolu'da evlenmemiş kız Fraulein veya Mademoiselle anlamında kullanılmakta imiş. Bu bakire doğuruş inancı İsa'nın doğuşuna benziyor. Aynı bakire gebelik Cengiz Hanın dokuzuncu anası olan Alanguanın çadırına gökten inen bir nurla gebe kaldığı inancında da vardır⁷⁴.

Kahraman türbelerinin en tanınmış Battal Gazi'ye ait olanıdır ki, Eskişehir yakınında Seyid Gazi türbe ve külliyesini meydana getirir. Arap kumandanı tarihî şahsiyet olan Abdullah el-Antakî hicretin ilk yüzyılında yaşamış olduğu halde, Anadolu'da halkın hayalgücü onu yerli türk kahramanı olan Battal Gazi haline getirmiştir. Epopenin Battal Gazi'si Antakyalı değildir, Malatyada doğmuştur ve adı Cafer'dir. Selçuklu yerleşmesinden önce türk ücretli askerleri Abbasilerle Bizans arasındaki savaşlarda (süğür savaşları) büyük rol oynamışlardı. Arap kumandanının bir türk kahramanı haline getirilmesinde bu ilk savaşların tesiri olsa gerektir. Türklerin toptan müslümanlığı kabulü, Anadolu'yu önce Bizansa, sonra Haçlı ordularına karşı savunması yeni dine heyecanla bağlanmalarına sebep olmuş ve payen devre ait Oğuz, Kültegin gibi kahramanları unutarak islâmî - türk kahramanlarını millileştirmişlerdir. Battal, efsaneye göre Bizans başkentine kadar gelir ve "kral" tarafından kız kulesine kapatılmış olan sevgilisi prensesi de alarak Anadolu'ya döner, onunla evlenir. Bizansla son savaşında ikisi de ölürler. Bugün türbede Battal mezarının yanında hristiyan prensesine ait bir merkad de bulunmaktadır ki, halk kutsallaştırdıkları her iki mezara dua ederler. Battal epopesine karşı, geleneğe göre, Bizans kahramanı Diogenes Acritas bir müslüman emirinin kızını kaçıran ve onunla evlenmiştir. Her iki Destan'ın yüzyıllar boyu birbiriyle yarışan iki din arasındaki savaşları kutlama rolleri vardır. Fakat dikkate değer nokta bu Destan'ların karşılıklı fanatizmleri gevşetmesidir.

73 Hasluck, *Bektaşilik Tetkikleri*, türk. çev.: Ragıp Hulusi, 1924, Türkiyat Enstitüsü yayını

74 Z. Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, 1923.-

Masalları ve mitoslarıyla birbirinden ayrılan, fakat esasta benzeyen eski dinlerin toplandığı “Şark” zemininde, çeşitli yabancı dinlere karşı aynı konuk-severliği gösteren Orta Asya türklerinin panthéon’unu aramak doğru değildir, çünkü burada karşılıklı “din savaşı” hakimdir. Bununla birlikte müsülman Anadolu’da ya ilk hiristiyan kiliseleri mağaralar ve katakomb’lar halinde (Göreme’de, Ürgüp’te, İhlasa’da veya 101 kilisede) oldukları gibi saklı kalmışlardır⁷⁵ ki, bu kiliseler Uygurların Çin Türkistanında yapmış oldukları Budist couvent’larına dikkate değer bir derecede benzemektedir; yahut Anadolu bölgelerine mahsus payen izleri Altay temeli içinde eritmişlerdir ki, etno-arkeolojik bir araştırmadan sonra bile bu geleneklerin izleri güçlükle keşf edilmektedir. Bizans imparatorluğu zamanında Anadolu’ya yerleşmiş ve anadillerini saklamak üzere hiristiyan olmuş olan türkler (Kumanlar, Petcheneg’ler, Ghuzler) başlıca bu bölgede, Kayseri ve Karamanda o kadar çoktu ki, Batı yazarlarının ifadelerine göre, Alp Arslan Malazgirt savaşında bunlarla karşılaşmış, birinci haçlılar Bizans surları önünde bunlarla uğraşmaya mecbur olmuşlardır⁷⁶. Bu hiristiyan türkler rumca bilmiyorlar, İncili türkçe yazıyor ve okuyorlardı.

Anadolu’ya yerleşen türkler buraya kendi geleneklerini getirdiler, bunları islâm dini kuralları, medrese ve tekkenin verdiği arap ve fars kültürü unsurları, yerli Anadolu kültür izleriyle birleştirdiler. Bu sentezden Anadolu türk kültürü doğdu. Yerleşenler burada eski şehirleri buldular. Onların yapıları, çarşı ve pazarları, bir kısım maddî kültür unsurlarından faydalandılar. Mutfak eşyası, yiyecek, bir kısım kullanacak adları, eski şehirlerden bir kısmının adlarını benimsediler ve kendi kültürleri içinde erittiler. Nitekim Fransızlar da Gaule ülkesinde aynı şeyi yapmışlardı. Fakat 24 Oğuz boyunun adları Anadolu’nun bütün bölgelerinde kasaba ve köy adları oldu. Uzak-Doğuda ortak olan bazı kutsal sayıları, mes. 7 sayısını getirdiler. Fakat 40 sayısını burada buldular. Bu sayı bir çok exorcisme’ler için kullanılır. Tevrat’da 40 rakamını buluyoruz ki, A. Karahan’a göre belki de eski Mısır astronomik devrelerinden gelmektedir^{76a}. 7 kutsal sayısı eski Çinden geliyor.⁷⁷ Ruffat’a göre bazı falcılık hallerinde yedi gün yedi gece beşiğin yanında yedi lamba yakmalıdır. Çünkü Çin geleneğinde 7 sayısının kutsal değeri vardır. 3 sayısının

75 Ch. Texier, *Asie Mineure*, vol 1

76 Steven Runciman, *The Crusades*, v.I, p. 62-73

76a Abdulkadir Karahan, *İslâmiyette 40 adedi hakkında* (Türk Dil ve Edebiyatı Derg. c. IX, 3)

77 A. Ruffat, *La superstition à travers les âges*, p. 117, 1951, Payot

Yakın-Doğu kültür çevresindeki çok eski değeri üzerinde daha önce durmuş ve bunun bir çok hénothéiste dinlere yaygın olduğunu görmüştük. Anadolu-da “üçler, yediler, kırklar” dünyayı esrarlı bir surette idare eden ve “rical ül-Gayb” adını alan görünmez erenlere delâlet eder. Kırk gün züht perhizi geçirmek yani çile doldurmak müslüman ve hiristiyan tarikatlar da Pénitence gibi görülmüştür ki, buna “Erbain çıkarmak” da derler.

Kutsal taşları ziyaret Anadolu da olduğu gibi Orta Asyada da mühim rol oynuyor.⁷⁸ Uğurlu sayılan ve ziyaret edilen kayalar, yağmur yağdırma kuvvetine sahip olan taşlar⁷⁹, eski payen mihrapları, hiristiyan azizleri ve müslüman velileri için ziyaret yeri olarak kullanılmıştır. Orta Asyada kutsal taşlara inanış, Uygurların Yeda taşı (yeşim) Uygur türklerinin göç efsanesine konu olmuştur.⁸⁰ Çinde 3000 yıldan beri Jade'm büyük sihir kuvveti kabul ediliyordu.⁸¹ Anadolu da Phrygia da, Hourite'ler, yunanlılar ve romalılarda ayrı kutsal taşlar vardı. Fakat türkler yerleşince Orta Asyadan kutsal taşlara ait inançlarını getirdiler. Bu ülkenin eski kutsal taş inanç hatırasını silecek yerde kendi inançlarını bu eski yerler üzerine nakl ettiler. Bu suretle etnolojik tabaklaşmanın bütün özellikleri görüüyor.

Bundan başka, kutsal sayı bakımından “Eshabı kehid” (Mağara arkadaşları) veya “yedi uyuyanlar” (*les sept dormants*) diye tanınan hikaye üzerinde durmalıyız. Yedi uyuyan hikayesi Anadolu da iki yer için söylenmektedir. Biri Ephese de, öteki Adana ile Elbüstan arasındaki Tarsus ve Efsus'da. Birincisindeki mağara adamları, M.Ö. 600 de yaşamış altı tarihî şahsiyettir. Halbuki Tarsus'daki “Eshabı kehid” efsane halinde yayılmış yedi uyuyanlara ait olup payen devirden hiristiyanlığa oradan Kuran'a ve İslâm geleneğine geçmiştir. Halk arasında bu mağaranın bir kapısı Tarsusa, öteki Efsusa açıldığı, mağaraya sığınanların orada 300 yıl uyuduktan sonra diri çıktıkları, yanlarında Kıtmir adında köpeklerinin bulunduğu söylenir. Anadolu da halk bu yere o kadar değer verir ki Kurban bayramı oraya bırakılan kurban derileri Kızılay'a mühim bir irat sağlamakta olduğu gibi, orası de-

78 Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla ilgili İnançlar*, s. 6-31 ve 81-161 İlkçağ Anadolu kavimlerine ait ve bugün yaşayan kutsalla ilgili inançlar ayrılmıştır.

79 O. Acıpayamlı, *Türkiyede yağmur duası ve psiko-sosyal metotla incelenmesi* Dil-Tarih coğ. Fak. c. 21

80 Abd. İnan, *Yağmur duası* (Halk Bilgisi Haberleri 1930, s. 4) Aynı zat, *Türkiyede yağmur duası*, Dil-Tarih. Coğrafya Fak. Dergisi F. Köprülü, *Türk Edebiyatının Menşei*

81 A. Ruffat, *aynı eser*, p. 115.

vamlı olarak büyük halk kütlesini toplayan ziyaret merkezlerinden biri olmuştur.⁸²

Baba kelimesi önce yalnız Babaî diye tanınan Horasan tarikatının şeyhini, tarikat başkanı ifade etmekte iken, sonradan onların halefleri olan beктаşiler tarafından da kullanılmıştır. Kelime o devirden beri Orta Asyadaki "ata" kelimesi yerine aile başkanına, ananın kocasına da delâlet etmeğe başladı. Ata kelimesi sonradan cet veya ecdat anlamında kullanıldı.⁸³ Bize kalırsa, baba kelimesinin hindu - Avrupaî bir kökü vardır ve papa, papang, Pater, father, père, peder, v.b. kelimelerinden gelir.⁸⁴ Başka bir hipotez bu kelimeyi arapça "Bab" (kapı) kelimesinden çıkarmaktadır ki, ésoţérique hakikata girişe işaret eden kapı'yla açıklama bizce akla yakın görünmüyor.⁸⁵ Çünkü, Bab tabiri, Orta Asyada çok nadirdir ve onun nasıl baba şeklini aldığı izah edilemez.⁸⁶

Orta Asyadan gelmiş olan Oğuz boyları bütün payen türk âdetlerini getirdiler. Bunlar Oğuznâme'nin ele geçmiş olan parçası ile Dede Korkut hikayelerinde toplanmaktadır. Fakat bu gelenekten bir çoğu kaybolmuş, yaşıyanlar da islâmî şekle bürünerek devam etmiştir. Dede Korkut hikayelerinden şimdi halk arasında hemen hiç biri yaşamamaktadır. Yalnız Güney türkmen oymakları arasında araştırma yapan Ali Rıza, Bay-Böyrek hikayesini tesbit etmiştir⁸⁷. Ancak ikinci türkmen göçü ve başlıca Mogol istilâsından sonra Anadoluya yeni kültür tesirleri geldi ki, bunlar Horasan erenleri adı

82 Sidersky, *Les Origines des légendes musulmanes dans le Coran.*- Yazar bu eserde yedi uyuyan mağarasına ait efsanevi isimlerin aslında tarihce sabit şu kimseler olduğunu yazıyor: Melchios, Jamblique, Maximilien, Dionysos, Johannes, v.b. Bu suretle efsane ile tarih birbirine bağlanıyor. Kuran'da Suret el-Kehf'de (ayet: 22) Eshabı kehf şöyle anlatılıyor: Onların üç oldukları dördüncünün bir köpek olduğu, yahut dört oldukları beşincisinin bir köpek olduğu söyleniyor. Yahut da geceye taş atar gibi yedi oldukları köpekleriyle birlikte sekiz ettikleri de söyleniyor. "Kuranın metni mağara adamlarının adlarını zikretmiyor, Yalnız bazı Tefsirlerde bu isimleri buluyoruz. L. Massignon, *Les sept dormants d'Ephèse (Ahl -al-Kahf) en İslam et en chrétienté*, 1955-1963.- Ch. Quelquelay, *Les Versions Kirghize et tatare de Kazan de la légende des sept dormants*, 1960, T. REİ (Kuran'da yazılı olmayan Eshabı Kehf'in adlarından ibaret lavhalar bütün Anadolu evleri ve Kahvelerinde yaygındır).

83 İslâmdan önce veya biraz önceki metinlerde Baba kelimesi yoktur. Divan Lûgat üt-Türk de biz yalnız Ata ve ana kelimelerini buluyoruz. Ata, Ede, Dede büyük baba ve baba anlamlarıdır.

84 Avustralya ve İndonezya yerlilerinde papang var. Katoliklerin başkanı Papa'dır.

85 *Reşehatı Aynül - Hayat* da Bab ı Ferganî diye bir şeyden bahs ediyor.

86 Ali Muhammed Bab tarafından kurulmuş olan Babilik çok yeni bir mezheptir.

87 Ali Rıza, *Cenupta Türkmen Oymakları*, c. 3, Ankara, 1933.- Bay Böyrek hikayesi

altında toplanmakta olan tarikat hareketleridir. Biz Şamanlık tesirlerini de bu Mogol akınının getirdiği dalga içinde tetkik etmek gerektiğini görüyoruz. Babaî'ler, Kalenderî'ler, v.b. adlarıyla tanınan dervişlerin mühim bir kısmını Alp-eren'ler denen yarı derviş yarı asker olanlar teşkil ediyordu. Bunlara Haçlı seferlerinin getirdiği ve dinî taşkınlık kaynağı olan Teuton, Hospitaller ve Templier askerî tarikatlarına karşı tepki gözüyle bakmalıdır. Haçlılar Anadoluya geldiği zaman karşılarında din savaşı yapmayı düşünmeyen, yalnız yeni yerleştikleri yurtlarını koruyan Selçukluları bulmuşlardı. Selçuklular din bakımından toleranslı idiler⁸⁸. Medresenin tenkitlerine rağmen Mevlanâ'yı korumaları, Şahabeddin Sühreverdî gibi Kelâm ve dogmatik felsefe çığırları yanında tehlikeli sayılan işrak (*illuminişme*) yolunu açanları kendilerine ve oğullarına hoca olarak seçmeleri, v.b. da Selçukluların toleransını gösterir. Ancak Anadolu Selçuklu devleti parçalandıktan ve Mogol akınının getirdiği Horasan erenleri ve onların askerî tarikatları (alp Erenler) inançlarını yayıcı (*prosélytique*) yeni bir çığır açtıktan sonradır ki Anadolu'da kurulan siyasî kuvvet din savaşlarına giren taşıyıcı bir kuvvet olmağa başladı. Osmanlı devletine bu bakımdan bir derviş devleti olarak kurulmuş gözüyle bakılabilir. Rumeliye geçen Alp Erenlerin efsanevî sembolü Sarı Saltuk da toplanmıştır. Onun şahsiyeti de bütün o devir dervişleri gibi universalist bir vasıf taşımaktadır⁸⁹. Sarı Saltuk, efsaneye göre bütün Avrupayı dolaşmış, Batı ülkelerinde hıristiyan adıyla garip kahramanlıklar göstermiş, yarı müslüman yarı hıristiyan bir Alp Eren tipidir, bunun benzerlerini Bektaşîliğin Rumelide yayılışında bulmak kabildir⁹⁰.

Memleketin halk edebiyatında mühim bir yer tutan lirik destanlara gelince, onlar da Orta Asyanın esashı payen ruhunu muhafaza etmişler, yahut kısmen fars ve arap hikayelerinden mülhem olmak üzere Anadolu'da halk hayalgücüsüyle işlenmişlerdir. Şunu hatırlatmalıyız ki, Ortaçağ efsaneleri ruhla bedeni ayıran, ruhu büyütterek bedeni alçaltan Gök dinlerinin damgasını taşımaktadırlar. İslâmlığı kabul etmeden önce maniheizm, budizm, hatta kısmen hıristiyanlık (ve yahudilik) manevî terbiyesinden geçmiş olan Türk halk hayalgücüsü İslâm mistisizmini anlamak için güçlük çekmemiştir^{90 a}. Ana-

88 Osman Turan, *Studio Islamica*'da çıkan şu iki makalesine bk.: O. Turan, *L'Islamisme dans la Turquie du Moyen-Age*, 1959, Larose; O. Turan, *Les souverains seltchoukides et leurs sujets non-musulmans* (Studio Islamica, 1953, Larose)

89 Orhan Köprülü, *Sarı Saltuk*, doktora tezi

90 H.Z. Ülken, *Türkler İslam olmadan önce hangi inançta idiler* (*Yeni İnsan* derg., 1969)

doluda Üç türlü Ortaçağ türk lirik şiir ve nesri vardır 1) Mutlu bir çözüm ile sona eren bir talih macerasını anlatmak üzere senkretik hayalgücünün peri masalları; 2) Çoğu trajik bir kapanışla sona eren platonik aşk hikâyeleri. Bu tip hikayelerin ilk örneği olan arap şairi Kays ibn Amir'in Leylâ ve Mecnun'undan, kısmen nazım kısmen nesir olmak üzere Keremle Aslı, Ferhadla Şirin, Elifile Mahmut, Aşık Garib gibi halk lirik destanları doğmuştur. Bu tipin bir kaynağı arap şairi ise de ikinci kaynağı İran hikâyesi olan "Husrev ve Şirîn"dir ki Anadoluda Ferhatla Şirin şeklini almıştır. Kerem'de Battal gibi islâm - hristiyan zıtlığı aşılış görünüyor. 3) Aşk maceralarıyla karışık Kahramanlık hikayeleri -Battal'dan farklı olarak- payen rengi kısmen saklamaktadır. Burada Oğuz Han, Şah İsmail şeklini almıştır. Oğuz'un Karahan'la mücadelesi Şah İsmail'in babasıyla mücadelesi olmuştur. Gizli Oedipus kompleksi yerine açık baba - oğul mücadelesi geçmiştir. Burada Gilgamesh ile Koroğlu ve Tepegöz ile yunan mitolojisindeki Polyphème arasındaki uzaktan münasebeti işaret etmeden geçemeyiz.

Batıl inanışlarla karışık Anadolu örf ve âdetlerine gelince, bunlardan en göze çarpanlarından bazı misaller vereceğiz. Çinde aksırmak uğursuzluk sayılırdı. Esnemek için de bir çok tabu'lara riayet etmek gerekirdi⁹¹. Türkiştanda aynı tabu inançları âdet halini almıştır. Esnendiği sırada ağız sağ elle örtülmeyecek olursa, kötü ruhların hücumuna uğranacağına inanılır. Bu âdet bugün de Anadoluda devam etmektedir. Kem gözden korunmak için bebeklerin takyelerine mavi boncuk takılır. Arap harfleriyle basılmış halk masallarında eski çağ devleri çarpık, boynuzlu ve kıllı yaratıklar şeklinde acemice resimlerle tasvir edilmiştir⁹². Onlar bu bakımdan Gilgamesh gibi mitolojik şahıslara benziyorlar. Halk astrolojisi arkasında bazen eski İranın inançları bulunan efsanelere dayanmaktadır. Meselâ ay tutulduğu zaman bir ejderin gezegeni pençesine aldığına inanılıyordu. Ruffat'ın anlattığına göre savaşta askerler güneş tutulması üzerine silahlarını "güneşi boğan ejdere" çevirmişler⁹³. En modernleşmiş memleketlerde de rastladığımız uğura ve uğursuzluğa yorma inançlarının kökünü eski çağ dinlerinin kâhinlerinde (*oracle*), sihribazlarında (*magicien*), büyücülerinde (*sorcier*) buluyoruz. Bugün çingeneler bu inançların izlerini kendi göçebe hayatlarında taşımakta, büyücülük ve falcılık sanatını bütün dünyaya yaymaktadırlar.⁹⁴ Şunu da katalım ki, Cabbalisme'

91 A. Ruffat, *zikredilen eser*, p. 121.

92 Malik Aksel, *Anadolu Halk Resimleri*, 1960 Baba bask, sh. 17, Genç kız ve Dev

93 A. Ruffat, *Zikred, eser*, sh. 152

94 Riza Tevfik, *Les Textes Houroufites*, Introduction, publiées dans la collection de Gibb

den gelen Hurufî edebiyatının bu bakımdan 14. yüzyıldan beri Osmanlı tarihinde büyük tesiri olmuştur.⁹⁵ Geleceği haber veren rüyalar İlkçağ dinlerinde olduğu gibi sonraki kavimlerin dinlerinde de rol oynamıştır. Bunların izleri “tabir-nâmeler”de yaşamıştır, bugün de ilgilileri vardır.

Anadolu âdetlerinden büyük bir kısmı kuraklık - Bereket, Hayat - Ölüm, Kılık - Bolluk, Eski - Yeni, v.b. zıtlıklarına aittir. Bu olaylarda Adonis ayininin, bitkilerin uyanmasına ait Dionysos merasiminin, basitleştirilmiş Folklor oyunları şeklinde Eleusis ayininin izlerini görüyoruz. Anadolu da çok rastlanan geyik oyunu Demeter’in kızının geyik haline geldiği Eleusis misteri ile büyük bir benzeş göstermektedir.⁹⁶ Kız kaçırma oyunlarının bir çok çeşitleri (*variante*) vardır. Fakat bu konuda benzetme yanlısına düşmemek için şunu söyleyelim ki, rapt veya kız kaçırma Çerkesler gibi kabile bünyesinde yaşayan küçük toplumlarda yaygın bir âdettir. Halk batıl inanışlarına gelince, haykuş sesi işitmek uğursuz sayıldığı halde bir ev üzerinde kırlangıç yuvası görmek uğurlu bir âlâmettir. Kırlangıç yuvasını bozanın başına felâket geleceğine inanılır. Örümcek ağını bozmamak talih verir. Aksi hal ise talihsizlik doğurur. Bu falcılık inanışlarının bir kaynağı İlkçağda İrandır. Sabah horoz öttüğü zaman Bushyata’nın şeytanı uyanmıştır. Kutsal ateş ocağın koruyucusudur. Buna Yakutlarda son derece dikkat edilir.⁹⁷ Nitekim İlkçağ mazdeistlerinde de aynı âdet vardır. Anadolu da “ocağın tütmesi” mutluluk alametidir. Birinin “ocağın incir dikmek” bir aileyi söndürmek demek olan bir ata sözüdür.⁹⁸ Ateşin kutsallaştırılması Mazdeizm ve şamanizme mahsus değildir. Onu Hint’de Tanrı Agni şeklinde, Romahlarda iktidarın devamı sembolü olan Vestale rahibelerinin koruduğu kutsal ateşte görüyoruz. Abdülkadir İnan’ın gözlemlerine göre Yakutlar, Başkurtlar, Kazaklar hastanın yatağı etrafında tutuşturulmuş bir paçavrayı döndürerek ona sağlık getireceklerine inanırlar, ve buna “alaslama” derler. Aynı adete Anadolu da “alazlama” denmektedir.⁹⁹

Kılık, kıyafet, nezaket kuralları, erkekler ve kadınlar arasında davranış ve yaşayış tarzları, sosyal tabakaları ve yetişme tarzına göre özellikler gös-

95 C. Zucker, *Psychologie de la Superstition*, trad. de François Vaudon, 1952 Payot, p. 140-141

96 Metin And, *Dionysos ve Anadolu köylüsü*, 1962, Elif Kitabevi

S. Przeworski, *Le Culte du cerf en Anatolie* (Revue Syria, 1940, IV)

97 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, T.T.K. 1954, s. 66

98 Z. Gökalp, *Aile İctimayati* (Yeni Mecmua, 1917)

99 A. İnan, *Aynı eser*, s. 68

teren "muâşeret" kuralları Anadolu'da Orta Asyadan geldiği kadar İslâm geleneğine ve eski yerli kültürlerin izlerine de bağlı bulunan bir örf ve âdetler sentezi meydana getirmiştir. Meselâ Mevlevilik zarafet ve incelik bakımından üstün bir çevre yaratmış olduğu gibi¹⁰⁰, bektaşılık de orta tabakada "rind" kelimesiyle ifade edebileceğimiz bir hayat tarzı ve âdetleri doğurmuştur. Bu yazıda, konusu çok geniş olan Anadolu örf ve adetlerinin köklerinden yalnız eski kültürlerle ilgili olanlarından bazıları üzerinde durmakla yetiniyoruz.

Kısaltmalar;

- Z. M. G.- Zeitschrift für morgenlaendische Geselschaft
E. F. M.- Edebiyat Fakültesi Mecmuası
M. T. M.- Millî Tetebbular Mecmuası
T. T. K.- Türk Tarih Kurumu
R. H. R.- Revue d'Histoire des Religions